

DOI: 10.31548/hspedagog2021.04.133

УДК 168.5

ГНОСЕОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА ЯК ПРЕДМЕТ МЕТАФІЗИЧНОГО ДИСКУРСУ**ЧЕКАЛЬ Л. А.**, кандидат філософських наук

доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації

Національний університет біоресурсів і природокористування УкраїниL_chekal@nubip.edu.ua

ORCID:0000-0002-3081-3876

Анотація. Подано аналіз гносеологічних метафізичних дискурсів в їх генезі: від часів античної філософської думки, де і містяться витoki проблематики, - до епістемологічних напрямів ХХ сторіччя. Розглянуто особливості метафізики як гносеології, яка розгортає інтерпретації процесу пізнання в контексті певних меж і можливостей у співвідношенні «людина – світ». Окреслена специфіка метафізичних підходів до проблеми істини. Процес пізнання тлумачиться як специфічний різновид духовної діяльності індивіда, а знання розглядається як інформація про світ, яка існує у формі певної реальності – ідеального конструкту дійсності. Пізнання та знання різняться одне від іншого як процес і результат. Гносеологію маєм мислити як чисельні спроби відповісти на фундаційне питання: яким є світ? Чи він є таким, як я його сприймаю, чи він є іншим, і до його сутності я потрапити не спроможний?

Ключові слова: пізнання, знання, гносеологія, епістемологія, метафізика, раціональне, емпіричне, істина, сутність, агностицизм, детермінізм.

Актуальність теми (Introduction). Гносеологічна проблематика, яка виникла й посіла чільне місце у метафізиці ще за часів античності, є вічною. Протягом тисячоліть інтерес до епістемологічних дискурсів не згасає, він лише підживлюється науковими відкриттями і раціональними особливостями креативної людської свідомості. А тому і в наукових дослідженнях сучасних мислителів присутні різнобічні та багатовимірні гносеологічні дискурси. Нові соціально-історичні та інноваційно-технологічні реалії висувають нові наративи, відкидаючи застарілі. Це актуалізує уяви про певні релятивні ознаки пізнавального процесу, який постає як нескінченне просування шляхом пошуку абсолютної істини. Остання ж може бути такою лише для певного проміжку історичного чи наукового часу і, таким чином, - для певного рівня знань. Актуальність виявляється і в розгляді питань щодо специфіки індивідуальної свідомості та самосвідомості, щодо розкриття механізмів тих процесів, завдяки яким свідомістю індивіда формується

адекватна картина світу. Сучасний етап розвитку епістемології вимагає осмислення нових проблем, висунутих науковим пізнанням. Йдеться і про широке залучення штучного інтелекту, стрімкий розвиток інформаційних технологій, а також про ті якісні трансформації, яких зазнає ІТ-простір в цілому. Отже, дана проблематика видається актуальною як в теоретичному аспекті - виявлення передумов пізнавальної діяльності, - так і в контексті формування засад гносеологічної толерантності та націленості на конструктивні епістемологічні дискурси

Аналіз останніх досліджень (Analysis of recent researches and publications). Сучасні епістемологічні концепції значною мірою породжені гносеологічними дискурсами постпозитивізму, аналітичної філософії, постструктуралізму, герменевтики, еволюційної та генетичної епістемології. А найвизначніші представники зазначених течій є К. Поппер, І. Лакатос, Т. Кун, С. Тулмін, Дж. Остін, Р. Карнап, Ж. Лакан, Ж. Дерріда,

Ж. Дельоз, Х. Гадамер, Ю. Габермас, Ж. Піаже.

Інші зарубіжні науковці, до числа яких відносять Д. Блура, Р. Коллінза, К. Кнорр-Цетини, Б. Латура, С. Фуллера, Е. Голдмена, залучили до суто гносеологічних контекстів – соціальні аспекти. Серед українських науковців – це П. Гайденко, Л. Губерський, С. Кримський, В. Лук'янець, М. Попович та інші. Засадничими для сучасної епістемології можна вважати дослідження Дж. Мейєра, Б. Роуена, П. Дж Дімаджіо, У. Пауелла. Є сучасні періодичні видання, присвячені даній проблематиці. Це такі журнали, як «Episteme» (Великобританія), «Science in Context» (Ізраїль - США), «Epistemological studies in Philosophy».

Мета дослідження (Purpose).

Проблематика епістемології і філософії свідомості не тільки відіграє головну роль в теоретичних дослідженнях, а й набула виняткового практичного значення сьогодні. Мета статті - дослідити специфіку гносеологічних дискурсів в генезі, виявити основні елементи епістемологічної парадигми, проаналізувати специфіку пізнавальних процесів в різних метафізичних концепціях, співставити їх з неklasичними, що в цілому може сприяти розширенню горизонтів філософії та методології науки.

Методи дослідження. (Methods)

Дослідження спирається на системний, компаративістський підхід до розв'язання поставлених проблем. Використання структурно-аналітичного підходу сприяло окресленню базисних елементів інтерпретативної діяльності в гносеологічних дискурсах. Історико-філософська ретроспекція дозволила позначити проблемне поле і специфіку епістемології як самостійної сфери філософських досліджень, а також визначити перспективи та основні напрямки її подальшого розвитку.

Результати (Results).

Визначено, що шлях формування

гносеології та методології пізнання відрізняється багатогранністю поглядів і підходів. При цьому спростовувались, або ж збагачувались новими здобутками ті концепції й методи, які виявлялись непереконливими у процесі філософського освоєння дійсності. Напрацьовувались та залучались нові інструменти пізнання реальності з урахуванням специфіки об'єкта та предмета дослідження. А ефективність такої діяльності залежить від низки інтелектуальних та соціальних умов, наявності механізмів залучення знання до конкретної практичної сфери. Висновки статті можна використати для поглибленого вивчення сучасних тенденцій розвитку науки та освіти.

Виклад основного матеріалу. (Discussion).

Гносеологічна проблематика, яка виникла й посіла чільне місце у метафізиці ще за часів античності, є вічною. Протягом тисячоліть інтерес до епістемологічних дискурсів не згасає, він лише підживлюється науковими відкриттями і раціональними особливостями креативної людської свідомості. Людину завжди зачаровувала глибина питання про те, якими є світ, реальність: чи такими, як я їх сприймаю і мислю, - чи вони є тією трансцендентністю, до якої я ніколи й не потраплю?

Певні дискурси щодо концептуалізації гносеологічної проблематики були присутні вже у давньоіндійських школах. При цьому такі спроби здійснювались у контексті східної парадигми філософування. Приміром, буддистські уяви про «ковдру Майї», що приховує від нашого сприйняття справжню реальність. Західна, класична традиція в філософії має свої витоки у вченнях мислителів Давньої Греції. Йдеться передусім про думки елеатів: Парменіда та Зенона. Ще у V сторіччі до Р.Х. у їхній онтології вже помітні паростки головного гносеологічного питання: «яким є реальне буття, світ»? На це питання Парменід відповідає: «Буття є

мислимим». Таким чином мислитель започаткував раціоналістичну традицію в гносеології. У той самий час небуттям у Парменіда вбачається даний нам в усьому спектрі наших відчуттів багатовимірний та багатоякісний плинний потік світу речей. Саме про цю емпіричну мінливість, яку неможливо зупинити й зафіксувати мисленням, Геракліт промовляв: «Panta rei!».

Отже, агностичні сумніви й дилеми щодо можливості пізнати світ, яким він є, існували ще як у давньо-східних вченнях, так і в поглядах засновників західної парадигми філософування. Антична метафізика була переважно онтологічною, але гносеологічний оптимізм, притаманний їй, був зумовлений саме мірою онтологічності та раціоналізму в концепціях давніх греків. І тут необхідно наголосити на вченнях класиків античності: Сократа, Платона та Аристотеля. Але, очевидно, їхні дискурси були б неможливими без об'єктивістського підґрунтя Парменіда, так само, як і без суб'єктивізму Протагора та інших софістів.

Гносеологічний дискурс номіналістів та реалістів у середньовічній схоластиці сягав своїм корінням ще III-IV століть, коли в християнській теології стверджувався й тлумачився Символ віри, догмат про святу Трійцю – іпостасі триєдиного Бога. Парадоксальні спроби раціонального обґрунтування сходження святого Духа від Бога-отця (чи «і Сина також») та бого-людської (чи людино-божогої) природи Ісуса, які здійснювались у аріанській та несторіанській ересях, - трансформувались в питання про першорядність в пізнанні універсалій (загального, божого) чи - одиничних речей (людського) у схоластичній гносеології. На передуванні в процесі пізнання одиничних речей наголошували І. Росцелін та В. Оккам. Визначальну роль універсалій в пізнанні

акцентували А. Кентерберійський та Т. Аквінський.

Метафізика як гносеологія здійснює аналіз процесу пізнання у контексті певних меж і можливостей у взаємовідношенні «людина-світ». Вічне питання «що є істина?» стосується передусім не конкретних аспектів пізнавального підходу до світу, які пов'язані з вирішенням окремих позицій людського існування, - йдеться про принципову спроможність свідомості людини пізнати світ, його сутність. Це – нездоланне прагнення отримати відповідь на питання: «яким є світ?»; «чи збігається структура світу зі структурою мислення про нього і, якщо збігається, - то якою мірою?». Будь-які метафізичні конструкти щодо світу та буття суттєво детермінуються гносеологічним дискурсом. Але виокремлення гносеологічної проблематики як такої є характерним вже для доби Нового часу. Тоді особливо актуальним стає усвідомлення процесу осягнення навколишнього світу за допомогою отриманих й нагромаджених знань щодо нього. Формуються уяви про свідомість та знання. Пізнання та знання співставляються як процес і результат. А залучення понять об'єкта і суб'єкта пізнання призводить до виникнення широкого кола гносеологічних дискурсів. При цьому в контексті проблеми самопізнання, коли об'єктом пізнання стає сама свідомість, яка пізнає, - тоді дана опозиція зникає, розчиняється у тотожності суб'єкта і об'єкта.

Емпіричні концепції у гносеології були висунуті англійцями XVII століття Ф. Беконом, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Дж. Берклі. Можна вважати, що їхні теоретичні доробки значною мірою були зумовлені середньовічним номіналізмом, хоча спирались вони не на теологію, а на наукові практики. Першим про емпіризм та про експериментальну науку заявив Ф. Бекон у своєму «знання – є сила».

На його думку, наука, що досліджує мислення та пізнання, - є ключем до усіх інших наук, бо має в собі розумове знаряддя, яке надає розумні вказівки, або ж попереджає щодо помилок розуму – «примар». Важливим засобом їх подолання він вважав надійний метод-органон, інструмент пізнання, який треба постійно застосовувати до предмета науки. Таким методом є індукція. Він ближчий до природи речей. У цьому контексті Бекон розглядає три шляхи пізнання: шляхи павука, мурахи і бджоли. При цьому очевидним є надання Беконом пріоритету дослідному пізнанню.

Т. Гоббс додав механістичності процесу пізнання й картині світу в цілому, а Дж. Локк абсолютизував значення чуттів у процесі пізнання. Його «*tabula rasa*» позначила сенсуалістичний дискурс у гносеології. Торкаючись концепції Дж. Берклі, не можемо обминути його «*esse est percipi*» як суб'єктивістсько-реляційний внесок у різнобарв'я гносеологічних дискурсів Нового часу.

Отже, емпірики вважали, що основою пізнання є досвід, а чуттєві форми визначають результати отриманої інформації. Порівняно з логічними формами чуття більш достовірні, тоді як логічне мислення за певних обставин може спрямовувати пізнання у хибний бік. При цьому раціоналісти ж вважали, що органи чуттів, натомість, надають лише поверхове, ілюзорне знання, а наукову істину можна встановити лише спираючись на дії розуму - логічний аналіз. Так, гносеологія Р. Декарта ґрунтується на переконанні в універсалізмі потужного людського розуму, який має силу мислити, понятійно бачити сутність речей. Для побудови храму нової раціональної культури потрібен чистий будівельний майданчик: спочатку необхідно розчистити ґрунт від традиційної культури. І цю роботу Р. Декарт доручає методологічному сумніву: усе є

сумнівним, - безсумнівним є лише факт самого сумніву. Такий сумнів для Декарта є не порожнім, а навіть конструктивним та всезагальним. А за допомогою дедуктивного методу на суд розуму висувуються усі загальноновизнані істини. Саме розум, озброєний таким знаряддям мислення як дедукція та інтуїція, спроможний досягнути в усіх сферах знань повної достовірності. При цьому до усього достовірного знання мають бути застосовані способи дослідження, що ефективно працюють в математиці. Мислення, на думку Декарта, має бути чітким і прозорим, щоб розкласти кожен проблему на її складові і методично переходити від доведеного до недоведеного, не залишаючи прогалин у логічному ланцюгу. Таким чином Р. Декарт протиставив свій дискурс індуктивній методології Ф. Бекона.

І. Кант, засновуючи німецьку класичну традицію в філософії, спробував поєднати гносеологічний дискурс із дослідженням особливостей та специфіки розмежованих ним сфер природи й культури. Він вважав, що об'єкт як такий існує лише у формах діяльності суб'єкта. У головному питанні своєї гносеологічної концепції («Що я можу знати?») – про межі та джерела пізнання – І. Кант подає свій погляд на можливості апіорних форм споглядання, апіорних форм розсудку та синтетичних суджень. Останні відкривають нове знання у трьох головних видах знань: математиці, теоретичному природознавстві та метафізиці. Йдеться про можливість пізнання істинно суцього. У цьому контексті Кант досліджує три головні сходи пізнання: чуттєвість, розсудок і розум. При цьому логікою розсудку він вважає формальну логіку, яка використовує аналіз, а логікою розуму – трансцендентальну, головним прийомом якої є синтез. За допомогою синтезу і відбувається формування нових понять.

I. Кант розглядає категорії як основні логічні форми мислення, які є апіорними формами розсудку і загальними схемами діяльності суб'єкта. Вони впорядковують дослідні дані, детерміновані апіорними формами споглядання. Щодо діяльності розуму, - то тут Кант подає вчення про антиномії. Коли розум намагається вийти за межі чуттєвого досвіду й пізнати «речі-в-собі», він нашттовхується на антиномії чистого розуму. Йдеться про можливість виникнення підчас міркувань двох суперечливих, але однаково переконливих суджень, на кшталт «світ конечний – світ нескінченний», або «душа смертна – душа безсмертна». Отже, розум не є всесильним і універсальним.

Г. В. Ф. Гегель зазначав, що неможливо зрозуміти предмет, не усвідомивши особливостей попереднього шляху розвитку. Джерело розвитку він вбачає у взаємодії протилежностей. Саме суперечності і є джерелом усякого руху, а також - вихідним принципом пізнання. В гегелевській гносеології Абсолютний Дух пізнає себе через свою протилежність – Природу, водночас заперечуючи свою сутність. А далі, на рівні людської свідомості, яка шляхом пізнання наближається до божественних істин, - він знаходить тотожність із собою і повертається до себе. Тут Гегель певним чином відновлює фіхтеанську пульсацію «Я - не-Я», рухаючись від тези до антитези і до синтеза.

За умов сучасного філософського плюралізму очевидним є прагнення мислителів до синтезу найплідніших гносеологічних дискурсів, розроблених попередніми напрямками й течіями. При цьому кількість гносеологічних концепцій, спрямованих на дослідження наукового знання, є переважаючим порівняно з позанауковими пізнавальними дискурсами. У першому випадку йдеться про сайєнтичні течії, що розвинулись у руслі певного

продовження метафізичного дискурсу. Це постпозитивізм (філософія науки), аналітична філософія, структуралізм, постструктуралізм, еволюційна епістемологія. У другому випадку – це антисайєнтичні течії: екзистенціалізм, герменевтика, феноменологія, персоналізм, релігійно-філософські напрями.

Постпозитивізм – сучасна форма позитивістської філософії, що прийшла на зміну логічному позитивізму. Її презентували К. Поппер, Т. Кун, І. Лакатош, П. Фейєрабенд, С. Тулмін та ін. Якщо логічний позитивізм переймався здебільшого структурою вже сформованого знання, досліджував його з позицій символічної логіки, то предметом постпозитивістської гносеології є розвиток знання у його цілісності. Аналіз механізмів нагромадження й зміни знання він здійснює на ґрунті історії науки, а не її результатів, зафіксованих у певних формальних мовних засобах. Цим зумовлене прагнення діалектично розглянути пізнавальний процес як ідею зростання, розвитку знання. Це стосується передусім К. Поппера та його послідовників. Окрім того, тут присутнє намагання обстоювати думку про єдність «нормального плину» подій в науці та наукових революцій, якісних стрибків у науковій парадигмі. Йдеться про праці Т. Куна. Також тут обстоюються тези про взаємопроникнення, переходи емпіричного та теоретичного, теорії й практики.

Представники постпозитивізму довели, що «чистих фактів», які б не торкались будь-яких концептуальних висновків (як вважали логічні позитивісти), не існує. Наукові факти завжди є теоретично заангажованими. До того ж, вони вказали на те, що відкриття нового знання та його обґрунтування – це єдиний процес. Виникнення та розвиток нової наукової теорії водночас є її обґрунтуванням.

Аналітична філософія охоплює широкий спектр гносеологічних ідей, поданих у працях Б. Рассела, Л. Вітгенштейна, В. Куайна, Дж. Остіна, Р. Карнапа та ін. Гносеологічна проблематика у метафізичному дискурсі розгортається тут у сфері мови на основі аналізу мовних засобів та суджень. Представники цієї течії наголошують на важливій ролі аналізу в пізнавальній діяльності та намагаються застосувати його для перетворення метафізики на коректне й аргументоване знання. При цьому відбувається певне розмивання меж між методологічною й логіко-гносеологічною проблематикою з одного боку, - та суто науковою – з іншого.

Значну увагу представники сучасної аналітичної філософії приділяють таким проблемам, як співвідношення концептуальних засобів та реальності; перетворення аналізу з мети гносеологічної діяльності на одне з її пізнавальних знарядь. Поняття «аналіз» розширюється, його сферою застосування та предметом стає будь-яка проблематика.

Структуралізм та постструктуралізм спрямували свою увагу на метафізичне та в цілому – гуманітарне знання. Саме дослідженням структури такого знання переймалися структуралісти Ж. Лакан та К. Леві-Строс. А постструктуралісти Ж. Дерріда та Ж. Дельоз намагались усвідомити структуру та усе «позаструктурне» у знанні в контексті їх генези. Обидва підходи цікавились специфікою та методами гуманітарного знання, загальними механізмами його функціонування, його відмінностями від природничого знання, єдністю синхронного та діахронного у пізнанні мови, літератури, мистецтва, моди та інших соціокультурних феноменів.

Структуралісти вважали, що у дослідженні зазначених явищ структура є об'єктивнішою, важливішою та передуює генезі, історії. Щодо

постструктуралістів, – то вони намагались виявити та проаналізувати парадокси, які виникають в процесі пізнання людини й суспільства за допомогою мовних структур. При цьому вони були переконані, що метод, об'єктивність, науковість не мають значення та не є метою пізнавального процесу, який неможливий без суб'єкта з його уявою, бажаннями та іншими особистісними якостями, без яких неможливе пізнання. А тому суб'єкт у постструктуралістів не є носієм та апологетом знання у його понятійно-концептуальній формі. Він є митцем, чаклуном і дитиною одночасно, бо прагне за будь-яких умов відкрити реальність, дістатись істинного буття.

Герменевтика спрямовує свої зусилля на дослідження специфіки гуманітарного знання, способів його здобуття та відмінностей від природознавства. Представники герменевтики – Г. Гадамер, Ю. Хабермас, М. Гайдеггер, П. Рікьор - намагаються виявити спільне та відмінне у пізнанні та розумінні. Так, на думку Г. Гадамера, науково-теоретичне освоєння світу є лише однією з позицій буття людини. А спосіб пізнання, пов'язаний з поняттями «наука» й «науковий метод», не є єдиним чи універсальним. Істина пізнається не тільки й не стільки за допомогою наукового методу. Найважливішими способами її розкриття є філософія, мистецтво, література та історія. Г. Гадамер наголошував, що герменевтика центральним дискурсом має розуміння та інтерпретацію, які і є її метою. І це диво розуміння є як універсальним аспектом метафізики, так і способом існування людини, яка пізнає, оцінює та діє. Такий універсальний спосіб оволодіння світом невід'ємний від саморозуміння інтерпретатора. За своєю суттю розуміння є пошуком сенсу. Як розуміння світу, так і порозуміння між людьми відбувається у площині мови, яка є специфічною реальністю.

Г. Гадамер всіляко підкреслював діалогічний характер герменевтики як логіки питання й відповіді, спираючись на гегелівську раціоналістичну діалектику.

Еволюційна епістемологія прагне висвітлити генезу та етапи розвитку пізнання, його форм та методів у контексті еволюції природи, а також намагається створити узагальнену теорію розвитку науки, поєднуючи при цьому раціоналізм та ірраціоналізм, когнітивне та соціальне, природничі та гуманітарні науки. Ця течія присутня у постпозитивістських моделях парадигмального аналізу наукового знання К. Поппера, Т. Куна та С. Тулміна. Найпліднішим її варіантом є генетична епістемологія Ж. Піаже. Вона ґрунтується на принципі розширення інваріантності знання суб'єкта про об'єкт під впливом змін в умовах досвіду. За Ж. Піаже, епістемологія – це теорія достовірного знання, яка завжди є процесом, а не станом. Головним її завданням є визначення шляху, яким пізнання дістанеться реальності та зв'язків між суб'єктом і об'єктом. При цьому суб'єкт, що пізнає, не може не керуватись певними методологічними нормами й регулятивами. І одним з головних правил генетичної епістемології є «правило співробітництва», згідно якого, досліджуючи, як зростає людське знання, ми маємо вдаватись до поєднання та співробітництва

представників метафізики, філософської антропології, психології, логіки, математики, кібернетики та інших наук.

Список літератури

1. Гегель Г.В.Ф. Наука логіки. Том 2. Москва: Мысль, 1971. 248 с.
2. Кант І. Рефлексії до критики чистого розуму. Переклад з німецької: І. Бурковський. Київ: Юніверс, 2004. 464 с.
3. Причепій Є. М., Черній А. М., Чекаль Л. А. Філософія. Підручник. Вид. 3-тє. Київ: Академвидав, 2009. 592 с.
4. Фихте Й. Г. Философские произведения. Москва: Академический проект, Гаудеамус, 2013. 504 с.
5. Хайдеггер М. Время и Бытие. Москва: Республика, 1993. 447 с.

List of references

1. Hehel' H.V.F. Nauka lohyky. Tom 2. Moskva: Mysl', 1971. 248 s.
2. Kant I. Refleksiyi do krytyky chystoho rozumu. Pereklad z nimets'koyi: I. Burkovs'kyu. Kyiv: Yunivers, 2004. 464 s.
3. Khaydehher M. Vremya y Bytye. Moskva: Respublyka, 1993. 447 s.
4. Prychepiy YE. M., Cherniy A. M., Chekal' L. A. Filosofiya. Pidruchnyk. Vyd. 3-tye. Kyiv: Akademvydav, 2009. 592 s.
5. Fykhte Y. H. Fylosofskye poyzvedenyaa. Moskva: Akademychesky proekt, Haudeamus, 2013. 504 s.

GNOSEOLOGICAL PROBLEM AS A SUBJECT OF THE METAPHYSICAL DISCOURSE

Chekal L. A.

Abstract. *The study focuses on the analysis of epistemological metaphysical discourses in their genesis: from the times of ancient philosophical thought, which contains the origins of the issue, to the epistemological explorations of the twentieth century. The author reviews the features of metaphysics as epistemology that expands interpretations of the cognition process in the context of limits and opportunities within the relationship between a human and the world. The article also outlines the specifics of metaphysical approaches to the problem of truth. The process of cognition can be interpreted as a specific kind of spiritual activity of an individual. Knowledge can be defined as an information about the world that exists in a form of a certain reality - the ideal construct of existence. Cognition and knowledge differ one from another as the former is a process and*

the latter is a result. We should think of epistemology as numerous attempts to answer the fundamental question: what is the world really like? Is it such as we perceive it, or is it so different that we are not capable to comprehend its essence?

Key words: *cognition, knowledge, epistemology, metaphysics, rational, empirical, truth, essence, agnosticism, determinism.*